

Վարդան Փարթամեան, *Սփիւռքի Օտարագիր Բանաստեղծութիւնը*, «Մուղնի» հրատարակչութիւն, 192 էջ, Երեւան, 2005:

«Օտարագիր հայ գրողներ» երեւոյթի, եւ այդ հեղինակների ստեղծագործութիւնների արժեւորման հարցը մի բազմաբովանդակ, բանավեճների առիթ տուած եւ որոշ առումով չարշրկուած խնդիր է¹, քիչ քէ շատ արծարծուած եւ վիճարանութիւնների նիւթ դարձած Սփիւռքում² եւ պակաս չափով՝ Հայաստանում³ (յատկապէս ո՛ր գրականութեանը պատկանելիութեան խնդրի առումով): Սոյն թեման տասնամեակներ շարունակ եղել է հայրենի գրականագէտ Վարդան Փարթամեանի ուսումնասիրութեան առարկաներից մէկը⁴: Գրականագէտը իր վերջին՝ *Սփիւռքի Օտարագիր Բանաստեղծութիւնը* մենագրութեամբ (հրատարակուած Գալուստ Կիլլպենկեան Հիմնարկութեան հովանաւորութեամբ) ի մի է բերել եւ ամբողջացրել նիւթի վերաբերեալ իր երկարամեայ դիտարկումները:

Սոյն մենագրութեամբ Փարթամեանն անդրադարձել է միայն օտարագիր հայ հեղինակների չափաժոյ գրական ժառանգութեանը (ստեղծուած հիմնականում անգլերէն, ֆրանսերէն եւ իսպաներէն լեզուներով), թերեւս գրական միւս սեռերի ուսումնասիրութիւնը թողնելով մէկ այլ առիթի:

Նշենք, որ մեր հաշուումներով՝ այս երեք լեզուներից բացի հայ եւ հայագգի հարիւրաւոր հեղինակներ գեղարուեստական ստեղծագործութիւններ են գրել նաեւ ասորերէն (վաղ միջնադարում), յունարէն, արաբերէն (միջնադարից մինչ օրս), պարսկերէն, թուրքերէն, ռումիներէն, հունգարերէն, ռուսերէն, լեհերէն, բուլղարերէն, իտալերէն, գերմաներէն, լատիներէն, հատուկեմտ հեղինակներ՝ պորտուգալերէն, էստոներէն, շուեդերէն, քրդերէն, ուրդու: Այսպիսով, լեզուների ընդհանուր թիւը քսանմէկ է, թէւ չի բացառում, որ լինեն եւ ուրիշներ: Լրագրութեան եւ այլեւայլ տեսակի գրականութեան (ընդամից՝ բարգմանութիւնների) յաւելման դէպքում այս լեզուների թիւը կ'աւելանայ:

Փարթամեանը նշել է, որ «Հայ իրականութեան մէջ նման բանաստեղծութիւնը նորութիւն չէ: Հայ գաղթաշխարհի առաջացման հետ յայտնուել է նա, սակայն Սփիւռքում ստացել է կենսական նոր լիցք, որը նրա յարաճուն ընձիւղաւորումն է բերում» (էջ 7): (Նկատենք, որ այլալեզու հայ գրող եւ գրականութիւն երեւոյթն ի յայտ է եկել հայկական գաղթավայրերից առաջ էլ, բուն հայաստանեան իրականութեան մէջ: Եթէ մի կողմ թողնենք նախաքրիստոնէական ժամանակներում Հայաստանում գոյութիւն ունեցած գրականութեան լեզուի խնդիրը, ապա տակաւին Ե. դարում հայ մատենագրութեան մէջ առկայ են օտարալեզու երկեր,⁵ ինչը սակայն, հայ գրականութեան այլալեզու ճիւղ կարելի է համարել⁶): Փարթամեանի հետազօտութեան նիւթը Ի. դարի հայագգի այլալեզու խումբը կազմող հեղինակներն են:

Ըստ հեղինակի՝ «Սփիւռքի առաջացման երկրորդ տասնամեակում, 30-ական թուականներին, սկսեց երեւան գալ օտարագիր Հայ բանաստեղծութիւնը: Այդ բանաստեղծութեան ստեղծողներն են նախկին գաղթահայր ու եղբունից փրկուածների այն սերունդները, որոնք գրական ասպարէզ են մտել ու մտնում են՝ առաւելաբար կամ միայն օտար լեզուին հմտացած» (էջ 176)⁷:

Փաստօրէն, յստակ սահմանում են Սփիւռքի օտարալեզու բանաստեղծութեան ծննդեան թուականը (1930ականներ) եւ հեղինակները (նախկին գաղութահայեր եւ եղեռնից փրկուածների սերունդներ: Միւս կողմից, այս յստակ ձեւակերպումը մտորումների տեղիք է տալիս, թէ արդեօք որտե՞ղ է պէտք «գետնել» ո՛չ նախկին գաղութահայ եւ ո՛չ Մեծ Եղեռնի հետեւանքով այլաշխարհի ընկած, հայութեան մէկ այլ հատուածի (մեծ մասամբ՝ արեւելահայ) գաւակ օտարագիր հեղինակը: Օրինակ, անգլիագիր արձակագիր Վահան Նոանեանը (յայտնի Արի Ռոստով եւ Արածանի գրական անուններով), որ ծնունդով եղել է Վլադիկաւկազից եւ ապրել է ԱՄՆում, կարո՞ղ է մասկազնել Սփիւռքի օտարագիր գրականութեան...: Փարթամեանը, սակայն, յիշատակութեան կարգով անդրադարձել է մինչ այդ թուականը գործած այլալեզու հայագրի հեղինակների (Վիկտորիա Աղանուր, Հերմինէ Հովեան, Արմէն Դորեան), իրաւամբ գտնելով, որ նրանց ստեղծագործութիւններում «ի յայտ են եկել Սփիւռքի օտարագիր բանաստեղծութեան նախանշանները» (էջ 29):

Ներածութեան մէջ Փարթամեանը այլալեզու հայ գրողների երեւոյթը դիտարկել է գրականագիտական շրջանակներից դուրս, այն առնչակցելով ազգի գոյատեւման, ազգային հոգեբանութեան եւ ինքնութեան հետ: «Այդ գրականութեան մասին վէճը հեռու է սոսկ գրականագիտական մի խնդիր լինելուց, այլ սերտօրէն կապուած է ազգի գոյատեւման, ազգային հոգեբանութեանը հարազատ մնալու նախանձախնդրութեան հետ: Այդ նկատառումներից եկող տարբեր դիրքորոշումները վերջիվերջոյ յանգում են Սփիւռքի գրականութեան ֆենոմէնին, «օտարագիր Հայ» գրական երեւոյթին առնչուելու խնդրին, որը ինչպէս երէկ, առաւել եւս այսօր գործնական կարեւոր նշանակութիւն է ստացել» (էջ 7): Ըստ Յակոբ Գոյումճեանի «Անգլիագիր Հայ Գրողներու Խնդիրը» յօդուածի՝ օտարագրութիւնը անխուսափելիօրէն յանգեցնում է բնիկ ժողովրդից եւ գրականութիւնից խզման, քանի որ ազգային ինքնութեան հիմքը լեզուն է (էջ 10)⁸: Սակայն Փարթամեանն իրաւացիօրէն նկատել է, որ «Ազգային հոգեբանութիւնը, որպէս մարդկային մտածելակերպի եւ գգացական աշխարհի ինքնատիպ դրսեւորում, չի պարտադրում, որ անպայման հենց այդ ազգային լեզուով էլ արտայայտուի, ինչպէս այդ ցոյց են տուել Ֆրանց Վերֆէլն եւ ուրիշներ իրենց ստեղծագործութեամբ: Սակայն նոյնիսկ այդ դէպքում էլ օտարագիր Հայր տարբերում է այլազգի գրողից: Եթէ այլազգին պիտի ճանաչի, ուսումնասիրի այդ հոգեբանութիւնը, ապա օտարագիր Հայն այն արտացոլում է ինքնաբերաբար, արեւան թելադրանքով, նոյնպէս եւ գիտակցական մօտեցմամբ՝ նկատի ունենալով իր ընթերցողին» (էջ

11): Վկայակոչում եմ Նիւ Եորքի *Արարատ* անգլերէն քառամսեայ հանդէսում 1960ականներին օտարագիր հայ գրականութեան մասին քննարկումները, որոնք ազգային շրջանակներից դուրս գալով՝ վերածուել են «արդիականութեան հետ կապուող» համընդհանուր մի երեւոյթի, քանի որ օտարագրութիւնը միայն հայկական երեւոյթ չէ: Մի ազգի ներկայացուցչի կողմից մէկ այլ լեզուով ստեղծագործելու խնդիրը առկայ է շատ ժողովուրդների մէջ: Սակայն օտար լեզուներով ստեղծագործած օտարագիր, օտարալեզու. (եղած եզրերի մէջ մենք առաւել ճիշտ ենք համարում «այլալեզու»-ն, քանի որ «այլ» բառը գործածւում է շեշտելու համար որեւէ լեզուի՝ տուեալ պարագայում հայերէնից տարբեր լինելու իրողութիւնը, մինչդեռ այդ օտար համարուող լեզուն յաճախ տուեալ հեղինակի համար երբեք կամ այլեւս «օտար» չի եղել (ճակատագրի բերումով՝ յաճախ հայոց լեզուն է դարձել օտար⁹) հայ հեղինակների պարագան փոքրինչ այլ է, քանի որ ունի իր կոնկրետ ընթերցողը: «Տարիների հետ կուտակուել ու կուտակոււմ է այդ գրականութիւնը, որը ոչ միայն հայի կողմից է ստեղծոււմ, այլեւ հենց հայի համար, որ տարբեր հանգամանքների բերումով օտարախօս է դարձել» (էջ 7): Եւ Արարատի մուսան, այլ լեզուներով արտայայտուելիս էլ, յաճախ պահպանում է ազգայինի համար աւելի կարեւոր (լեզուից էլ անդին) մի երեւոյթ, այն, ինչ պայմանականօրէն հոգի ենք անուանում, որն էլ, թերեւս, ազգային ինքնութիւնը կազմաւորող գործօնների (մտածողութիւն, հոգեբանութիւն, ոճ) համադրումն է¹⁰:

Մեր համոզմամբ, առաջին հերթին «հայի համար» հայի կողմից ստեղծուած գրականութիւնը, թէկուզ այլ լեզուներով, միանգամայն կարող է համարուել հայ գրականութեան մի հատուածը: Սոյն դրոյթը մանրակրկիտ հետազօտման կարիք ունի: Ելակէտ կարելի է ընդունել օտարախօս դարձած հայ ընթերցողի համար տուեալ լեզուով տպագրուող գրական հանդէսների գոյութիւնը եւ այնտեղ հրատարակուող հայերի կողմից գրուած գեղարուեստական գրականութեան առկայութիւնը: Կարելի է խօսել հայագաղութների այլալեզու գրական հանդէսներում հրատարակուած հայ գրականութեան մասին (օրինակ, հունգարահայ *Արմենիա* հանդէսում ընդգրկուած հայագգի գրողների հունգարերէն ստեղծագործութիւնները եւ աւելի ուշ՝ ամերիկահայ *Արարատ* հանդէսում մինչ օրս գոյատեւող անգլիալեզու հայ գրականութիւնը): Կարելի է խօսել բուն հայ գրական միջավայրերում (Պոլիս, Երեւան) ազգային գրականութեան զարգացմանը զուգահեռ ընթացած հայ գրականութեան թուրքալեզու, ֆրանսալեզու եւ ռուսալեզու ճիւղաւորումների մասին: Դարեր շարունակ հայ ընթերցողի համար ստեղծուել է հայատառ թուրքալեզու գրականութիւն, որ թուրք գրականութեան հետ կապ չունի, այլ արեւմտահայ գրականութեան այլալեզու մի հատուածն է (յատկապէս որ այն ստեղծուել է մեսրոպատառ): Պոլսում եւ Չմիւռնիայում ԺԹ. դարի վերջին-Ի. դարի սկզբին ստեղծուած էր ֆրանսագիր հայ գրականութիւն: Դանիէլ Վարուժանի քարգմանութեանն արժանացած բանաստեղծուիի Իսկուիի Մինասը թէպէտ Պոլսում, ստեղծագործել է ֆրանսերէն եւ յետագայում հաստատուել Ֆրանս-

իայում՝ ֆրանսիական գրականության պատմության մաս չի կազմում: Խորհրդային տարիներից Հայաստանի տարածքում հայ հեղինակների կողմից ստեղծվել է ռուսալեզու գրականություն՝ համախմբումով *Հիտերատորնայա Արմենիա* ամսագրի շուրջը, սակայն այն ռուս գրականության մաս չի կազմում, հետևաբար՝ իրատուրք ունի կոչվել հայ (հայաստանյան) գրականության այլալեզու հատումածը: Միև կողմից՝ հայաստանցի քուրդ հեղինակների հայերենով գրում քրդապատում ստեղծագործություններն առելի քուրդ գրականությանն են վերաբերում, քան հայ, իսկ յայտնի է, որ քրդական գրականություն ստեղծվում է ոչ միայն քրդերեն, այլև բուրբերեն, արաբերեն եւ այլ լեզուներով:

Փարթամեանն ինքն էլ մի առիթով նշում է մենագրության էջերում, որ օտարալեզու հայ գրողների շատ երկեր թեև լեզուական եւ գեղարուեստական արտայայտչամիջոցներով առելի մերձ ու մատչելի են տուեալ օտար գրականության, սակայն էութամբ մնում են որպէս հայ գրողի օտարալեզու ստեղծագործություն: «*Իզուր չէ, որ (եթէ յիշատակենք սոսկ հպանցիկօրէն) Սայեաթ-Նովայի եռալեզու ստեղծագործութիւնը պատկանում է մէկ հեղինակութեան, կամ Ալեքսանդր Փանոսեանի Ֆրանսերէն, Կոստան Զարեանի Ֆրանսերէն ու իտալերէն¹¹, Ժաք Յակոբեանի, Բիւզանդ Թոփալեանի Ֆրանսերէն բանաստեղծութիւնները, Նոյնիսկ առանձին ժողովածուներով, անհնարին է «կտրել», «պոկել» նրանց ստեղծագործութեան ամբողջական համակարգից» (էջ 94):*

Տեղեկություններով եւ մեթոդաբանական մօտեցումներով հարուստ ներածությունից յետոյ Փարթամեանն իր մենագրությունն ըստ թեմաների բաժանել է հինգ գլուխների՝ տալով դրանց յատկանշական վերտառություններ:

Ա. գլուխը՝ «Ով Եմ Ես», ներկայացնում է սփիւռքահայի ինքնաճանաչման փնտրտուքը չափածոյի ընդմիջից, այն երկակի ինքնության խնդիրը, որի անվերջամալի հարցուպատասխանի միջից ամեն մի սփիւռքահայ փորձում է գտնել իր պատասխանը՝ իրավսան: Այս գլխում հեղինակը կենտրոնացել է երեք բանաստեղծուհիների՝ հայ ընթերցողին քաջածանօթ անգլիագիր Դայանա Տէր-Յովհաննիսեանի եւ իսպանագիր (այժմ մահւ՝ անգլիագիր եւ հայագիր) Ալիսիա Կիրակոսեանի, ինչպէս մահւ մուագ յայտնի ֆրանսագիր Պարգեւ Օրֆայի (Պարգեւուհի Պետրոսեան) ստեղծագործությունների վրայ, որոնց պոեզիայի հիմնական առանցքը կազմում է հայերգութիւնը՝ ինքնաբացայայտման գործընթացի բազմակողմանի դրսեւորումներով: Ալիսիա Կիրակոսեանի խօսքերով՝ ճանաչելով Հայաստանը ինքը (սփիւռքահայը) ճանաչել է ինքն իրեն, որը խորապէս իմաստաւորում է թէ՛ հեղինակի եւ թէ՛ հայ ընթերցողի համար:

Բ. գլխում («Կենսաւորուող Աւանդներով») Փարթամեանն անդրադարձել է անգլիագիր ամերիկահայ հեղինակների առաջին սերնդին, եւ առաւելապէս վերլուծել ֆրանսագիր բանաստեղծներ Ռուբեն Մելիքի (Ֆրանսիա) եւ Վահէ Գողէլի (Շվեյցարիա) ստեղծագործության հայկական անդրադարձները, նշելով այն հիմնական թեմաները եւ մոտիւները, որ յաճախ առկայ են այդ

հեղինակների երկերում: Դրանք են՝ ձգտումը ճանաչելու հայրերին, առաջնորդին, մեծ մօր կերպարը, դեպի օտարացում գնալը, նահանջը ազգայինից, մեմուրեան եւ մենակութեան, կորուստների առթած քախիծը, ինչպէս նաեւ՝ հայ ոգուն բնորոշ լաւատեսութիւնը (*«Թէկուզ օտար լեզուով ազգային կեանքի, հոգու հետ կապուածութիւնը նրան (օտարագիր հայ բանաստեղծութեանը - Ա.Բ.) հաղորդում է վստահութեան շեշտուածութիւն, ինչ-ինչ մտահոգութիւններից ձերբազատուածութիւն»* (էջ 93): *«Զխամբող յիշատակներով, արթնացող գիտակցականութեամբ, որ հրահրում են այս կամ այն ճանապարհով ու հանգամանքով, որեւէ արտաքին կամ ներքին ազդակով, արտաբեկում են իւրայատուկ վերադարձով օտարագիր հայ բանաստեղծութեան մէջ»* (էջ 82): Փարթամեանն այս կապակցութեամբ մանրամասն անդրադարձել է ամերիկահայ մի շարք անգլիագիր բանաստեղծների եւ այլոց (կուբահայ իսպանագիր Դաիթ Չերխեան, ֆրանսագիր Գեորգ (իրականում՝ Ժորժ) Զումբուլեան) ստեղծագործութեանը, եզրակացնելով, որ աւանդներին հաղորդակցուելով՝ *«օտարագիր հայ բանաստեղծութիւնը երեւան է բերում ազգային էութեան յայտանիշները, հայ ժողովրդի հոգեւոր կերտուածքի, բնաւորութեան ու կենսահայեցութեան, սիրոյ եւ ատելութեան, չսպիացող վէրքերի որոշարկուող իւրայատկութիւնը»* (էջ 99):

«Եղեռնապատում» վերնագրուած Գ. զլխում հեղինակն անդրադարձել է օտարագիր բանաստեղծների երկերում մշտապէս հնչող Մեծ Եղեռնի թեմային, նրա բազմակողմանի դրսեւորումներին, քանի որ *«Երէկ եւ այսօր որեւէ սփիւռքահայ, իր գոյաւորումը պարզելիս, անպայման դէմ է առնում թուրքերի իրագործած ցեղասպանութեան փաստին»* (էջ 103): Հեղինակը նշում է, որ *«...կենդանի եւ կենդանագրուած պատմութիւնը, սեփական դրութեան անբնականութեան գիտակցումը, այն, որ ինքը հարկադրաբար, բռնադատաբար է յայտնուել աշխարհի ամէն մի վայրում, բայց ոչ պապենականում, այս ամէնը մտածական չիկացմամբ մշտարժարծ են պահում եղեռնապատումը»* (էջ 104, ի դէպ, ասուածը ճշմարիտ է նաեւ օտարալեզու արձակի եւ քատերագրութեան համար): Այս զլխում հեղինակը մանրամասն գրականագիտական վերլուծութեան է ենթարկել անգլիագիր հեղինակներ Փիթր Բալաքեանի (ԱՄՆ) եւ Յովհաննէս Փիլիկեանի (Մեծ Բրիտանիա) ստեղծագործութիւնները: Փիլիկեանի 1915 - Հայկական Համաճարագ վիպերգում հեղինակը հայկական ցեղասպանութիւնը դիտում է համայն մարդկութեան պատմութեան ընդգրկումով, համաշխարհային կտրուածքով: Այդպիսով (ի տարբերութիւն այլ եղեռնապատում ստեղծագործութիւնների) Մեծ Եղեռնը դադարում է լինել սոսկ հեղինակի անձին վիճակուած ծանր ժառանգութիւն եւ նրա ժողովրդին առնչուող մի մեծագոյն ոճիր:

Փարթամեանի մենագրութեան Դ. գլուխը՝ «Յաւերժականի Խորհուրդը» վերնագրով, ներկայացնում է հայ մշակոյթի եւ մասնատրապէս գրականութեան դերը սփռուած հայութեան հոգեւոր կեանքում, գոյապայքարը եւ ազգապահպանումը սպիտակ եղեռնի սպառնալիքի պայմաններում, հայ գրականութիւնից կատարուած քարզանքութիւնները, տարբեր լեզուներով լոյս տե-

սամ հայապատում գրական գործերը: «...Չկան Հայոց պատմութեան որեւէ ուշագրաւ իրադարձութիւն ու դէմք, որ օտար լեզուներով ներկայացուած չլինեն առանձին Հատորներով կամ պարբերական մամուլի էջերում» (էջ 136-137): Հետաքրքիր իրողութիւններ է վերահանում Փարթամեանը, նշելով հայ բանահիւսութեան հետ օտարագիր հայ բանաստեղծների ունեցած կապերը, թէ որքան յաճախ են նրանք անդրադարձել հայ դիցաբանութեանը եւ ասանդական գրոյցներին (ինչպէս՝ «Արա Գեղեցիկ»ին, «Ախրամար»ին¹² եւն.):

Վերջին՝ Ե. գլուխը վերնագրուած է «Ծննդանշան», Գլենդէյլում 1999ին լոյս տեսած համանուն ժողովածուի անունով, որի ենթախորագիրն է «Ամերիկահայ Անգլիագիր Բանաստեղծութեան Երկլեզու Ժողովածու», մի հատոր, որտեղ «ի մի են եկել այն էական, յարատեւող ընկալումները, որոնք Համակում են օտար լեզուով, բայց Հայ հոգով գրողին» (էջ 153): Ըստ էութեան, այս գլուխը տուեալ հատորի գրախօսութիւն-վերլուծութիւնն է, կենտրոնացած առանձին հեղինակների (օրինակ՝ ամերիկահայ շրջանակներում որոշ գայթակղութիւն առաջացրած Նենսի Ագապեանի) գործերի վրայ: Սակայն հեղինակը նաեւ վերլուծել է Սփիւքի օտարագիր գրականութեան ներկայ փուլը, երբ «Սփիւքի գոյատեւման ջանքերի կառոյցում տարէցտարի աւելի նշանակալի է դառնում այդ գրականութիւնը՝ սկզբի մասնակի իր զրսեւորումներից հետզհետէ աճելով դէպի աւելի կայուն ու յարատեւող կիրառութիւն» (էջ 150): Խօսքն առաջին հերթին վերաբերում է ԱՄՆին, որտեղ մախորդ սերունդների գրողներին 21րդ հարիւրամեակի սկզբում արդէն իսկ միացել է նորաբնակ արտերկրացի դարձած հայը (որոնց շարքերում, անգամ հայաստանցիների մէջ, նոյնպէս կան օտարագիրներ¹³ եւ ասպարէզ են իջնում անգլիալեզու նոր գրական պարբերականներ¹⁴):

Խիստ կարեւոր է նշել, որ առատօրէն մէջբերումներ կատարելով սփիւքահայ օտարագիր բանաստեղծներից, Փարթամեանը յաճախ բերել է հայկական ընդգծուած մոտիւներ եւ էանիշներ չունեցող տողեր եւ հատուածներ, փորձելով ցոյց տալ դրանց ունեցած ներքին կապը հայոց մտածողութեան, հայ իրականութեան եւ հայ ինքնութեան հետ (ինչպէս օրինակ, Հայկ Խաչատրեանի եւ Լէօ Համալեանի քերթուածները վերլուծելիս, էջ 92-93):

Սոյն նիւթը այնքան բազմաշերտ է, որ ամենար է միանգամից սպառել ասելիքը: Կարելի է մի շարք յաւելումներ կատարել ասուած դիտարկումներին, այլ հեղինակներից արուած մէջբերումներով եւ յաւելումներով աւելի ամրապնդել հեղինակի կարծիքը: Օրինակ, Փարթամեանը նշել է Դաւիթ Խերդեանի «Հայկական Սրճարաններն Ամերիկայում» բանաստեղծութիւնը, որտեղ նկարագրուած է հայի կենցաղի փոփոխութիւնը նոր երկրում (տուեալ դէպքում՝ Ամերիկայում): Սոյն բանաստեղծութիւնը սերտ աղերս ունի օտարագիր մէկ այլ հեղինակի՝ բուլղարագիր Սեդա Սեւանի «Յուշ» քերթուածի հետ, որտեղ նկարագրուած է հայկական մի հին սրճարան, ուր յաճախում էր բանաստեղծուհու պապն ուրիշ հայորդիների հետ: Եւ ապա՝ անցեալ դարձած այդ պատկերի նորօրեայ հիմնաւորումը՝ համեմուած քախիծով եւ նուրբ հումորով:

Հիմա սրճարանն այդ վաղո՛ւց չկայ,
 Զկան եւ ծերերն՝ այնտեղ սուրճ խմող,
 Եւ չկայ նաեւ աղջի՛կն այն փոքրիկ.—
 Քանզի հայոց հին սրճարաններում
 Հայ կանայք երբեք... սուրճ չէին խմում¹⁵:

Կոտ շարադրանքով, խիտ, բխրեղացած մտքերով, հարուստ եւ գեղեցիկ հայերենով (արեւմտահայերէնի տարբեր պարունակող) գրուած այս ուսումնասիրութիւնը եզրափակում է էլ անլի խտացուած վերջաբանով, որն ամփոփում է ներկայացուած նիւթի հիմնական դրոշմները եւ եզրայանգումները, որոնցից եւս մէկ անգամ համոզում ենք, որ «*օտարագիր հայ բանաստեղծութիւնը սփիւռքահայ բանաստեղծութեան անկապտելի մասն է կազմում*» (էջ 176): Հեղինակը նշում է, որ «*Առաւել լայն տարածում ունեն անգլերէն, ֆրանսերէն, իսպաներէն բանաստեղծութիւնները, որոնց ուրիշ լեզուներով յաւելումը չի բացառում հեռանկարում*» (նոյն տեղում): Դա ճշմարիտ է, քանի որ վերջին տարիներին նոյնիսկ հայագրութիւնը պահպանած այնպիսի մի գաղթավայրում, որպիսին իրանահայն է, ասպարէզ են իջել պարսկագիր հայ հեղինակներ (բանաստեղծ Իւրիկ Զարիմ Մասիհի, Իրանում որոշակի գրական համբաւ ձեռք բերած արձակագրուհի Զոյա Փիրզադ, նախկինում եւս եղել են պարսկերէն ստեղծագործող հատուկեմտ հեղինակներ), անգամ նոր կազմաւորուած շուէրահայ եւ էստոնահայ համայնքների նոր սերնդի մէջ արդէն կան տեղաբնիկ լեզուներով ստեղծագործող հայորդիներ:

Պետք է նշել, որ թէի Փարթամեանի ուսումնասիրութեան նիւթը հանդիսացել են եւրոպական լեզուներով ստեղծագործած (անգլերէն, ֆրանսերէն եւ իսպաներէն) հայագրի բանաստեղծների (այսպէս կոչուած՝ արտաքին Սփիւռքի) գործերը, սակայն հետաքրքիր կը լինէր որոշ չափով անդրադառնալ նաեւ ուսալեզու (այսպէս կոչուած ներքին Սփիւռքի՝ նախկին Խորհրդային Միութեան հանրապետութիւններում, եւ հիմնականում՝ Ռուսաստանում գործած) հայ բանաստեղծներին եւ գուցահետներ անցկացնել նրանց հետ: Թէի ԽՍՀՄի Սփիւռքը հայոց Մեծ Եղեռնի ծնունդը չէր (բացառութեամբ արխագահայութեան եւ Հարաւային Կովկասի մի քանի հայագաղութների), սակայն հետաքրքիր է, որ Սփիւռքի օտարագիր բանաստեղծութեան մի շարք օրինակաւորութիւններ առկայ են նաեւ ուսալեզու հայագրի գրողների երկերում¹⁶:

Հեղինակի նպատակից դուրս է եղել անդրադառնալ տյն հարցի շուրջ արտայայտուած ամէն մի կարծիքի¹⁷, որոնք չնայած ինքնին հետաքրքիր են գրապատմական առումով, սակայն ըստ էութեան, կրկնում են արդէն ասուած տեսակէտները (յատկապէս օտարալեզու հայ հեղինակների՝ ո՛ր գրականութեան պատկանելիութեան առումով): Հակառակ յստակ չափորոշիչների բացակայութեանը՝ ցանկալի կը լինէր, եթէ հեղինակը պարզաբանէր, թէ տուեալ օտարալեզու բանաստեղծը ինչ չափով է պատկանում իր ստեղծագործած լեզուով գրականութեանը: Հետաքրքիր կը լինէր գիտենալ, թէ, դիցուք, որքա-

նո՞վ է արգենտինեան քերթութեան դէմը հանդիսանում նոյն Ալիսիա Կիրակոսեանը եւ կամ ամերիկեան պոեզիայի ներկայացուցիչ մի շարք գրական մրցանակների դափնեկիր Քնարիկ Բոյաջեանը: Սակայն մման հարցերի արծարծումը գրականագէտի նպատակը չի եղել:

Այլապեզու հայ գրականութեան համակողմանի եւ խորը վերլուծութիւնը ուսումնասիրողից պահանջում է ոչ միայն գրականագիտական միտք եւ պատրաստութիւն, այլեւ ազգային հոգեբանութեան եւ մտածելակերպի իմացութիւն, բանասիրական որոնումների կատարում, տարբեր լեզուների իմացութիւն, ազգային եւ համաշխարհային գրականութեան քաջատեղեակութիւն. յատկանիշներ, որոնցով օժտուած է սոյն թեմայի հետազօտման մէջ մի մեծ հիմնաքար դրած Վարդան Փարբամեանը: Նրա *Սփիւռքի Օտարագիր Բանաստեղծութիւնը* մենագրութիւնը կը մնայ որպէս մի մեծարժէք ներածութիւն սոյն թեմայի ուսումնասիրութեան գործում:

ԱՐՇՈՒԻ ԲԱՆԶԻՆԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հարցին քիչ թէ շատ առնչուող դատողութեան հանդիպում ենք տակաւին հայ անդրանիկ պարբերականի՝ *Ազդարարի* էջերում, որտեղ անանուն յօդուածագիրը հետեւեալն է գրել նոր ժամանակների առաջին օտարալեզու հայ հեղինակներից մէկի՝ Յովսէփ Էմինի՝ Լոնդոնում հրատարակուած անգլերէն գրքի մասին, որը պատմում է «անցեալ պատմութեան յազգի մերոյ եւ յաղթանակաց թագաւորաց մերոց՝ երախտագիտութեամբ շնորհակալութիւն պաշտպանաց զներկայ անտերունջ մնալուն մեր՝ Հանդերձ աղերսիս եւ յորդորանօք առ պայծառ թագաւորութիւնն այլ ազգ քրիստոնէից, որպէս զի օգնականութեամբ նոցա կարողացուք վայելել գրեական ժառանգութիւնս մեր, եւ ոչ հաւատամք, թէ 'ի վեր մտածողութիւնս մեր լինիցի անհիմն՝ որով հետեւ գիրքն 'ի յայլ լեզու գրելն ոչ այլ ինչ կարէ ստուգաբանել» («Կեանք Եւ Անցք Յովսէփ Էմին Հայի Սիոյ, Տպեալ 'Ի Լոնդօն Յամի 1792», *Ազդարար*, 1794, ք. 4, Արամ ամսոյ, էջ 182-183. քննգծումը մերն է - Ա.Բ.):

² Ժամանակին կազմել ենք սոյն թեմային առնչուող յօդուածների մատենագիտութիւն, որից նշենք հետեւեալները՝ Շահնազար Որբունի, «Հայկական Սնապարծութիւն Մը Հայ Մագումով Օտար Գրողներու Շուրջ», *Այսօր-Ապագայ*, 1952, Մայիս 15, նաեւ՝ «Օտարագիր Հայ Գրողներ», *Չարքունիք*, 1952, Հոկտեմբեր 18, նաեւ՝ Յակոբ Գույումճեան, «Անգլիագիր Հայ Գրողներու Խնդիրը», *Արարատ*, 1953, Յունուար 11, նաեւ՝ «Օտար Լեզուով Գրող Հայերու Տեղը Հայ Գրականութեան Մէջ», *Յառաջ*, 1982, Ապրիլ 30, նաեւ՝ Ռաֆֆի Զեպապճեան, «Օտարալեզու Հայագգի Գրողներու Եւ Արա Պալիոգեանի Տագնապը», *Չարքունիք*, 1985, Յունուար 27, նաեւ՝ Վարդան Մատթեոսեան, «Օտարագիր Հայ Գրողներ», *Բազմալեզու*, 1991, էջ 308-311, նաեւ՝ Margaret Bedrossian, *The Magical Pinering, Culture And The Imagination In Armenian/American Literature*, Wayne State University Press, 1991, նաեւ՝ Մարկ Նշանեան, «Երկուորեակ Գրականութիւնը. Կախարդական Յեղայնութիւնը», *Յառաջ Միտք Եւ Արուեստ*, 1993, Փետրուար 8 էւն.: Հայ եւ օտարագգի մի շարք հետազօտողներ ուսումնասիրութեան առարկայ են դարձրել նաեւ առանձին լեզուներով ստեղծագործած հայագգի հեղինակներին. (տես օրինակ՝ Գ. Թումանեան, «Հայերը Վրաց Նոր Գրականութեան Մէջ», *Գեղարուեստ*, 1921, էջ 50-54, նաեւ՝ Անմէտ Բասիմ պէյ, «Ոչ Իսլամ Գրական Դէմքեր», *Ժողովրդի Չայնը* -

Ժամանակ, 1924, Յուլիս 23 (թարգմանում Հարրի օրաթերթից, յիշատակում են հայ, յոյն հրեայ թուրքալեզու գրողներ), նաև՝ Գ. Յ. Վ. Գասպարեան, «Հայ Հանճարը Արար Մատենագիտութեան Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 1925, էջ 1220-1222, 1255-1256, նաև՝ Չապէլ Թահմիզեան, «Անգլերէն Գրող Հայտիկներ», *Այսօր*, 1947, թ. 14, նաև՝ ԺողէՖ Տելմէլ, «Ֆրանսագիր Հայ Գրագէտներ», *Յառաջ*, 1949, Սեպտեմբեր 13 (թարգմանում Բրիտի Մուար թերթից, որտեղ հեղինակը մասնատրապէս նշել է. «Ֆրանսական գրականութիւնը իրատեմբ ունի գոհ ըլլալու հայ գրագէտներու բերած նպաստէն»), նոյնի՝ «Երբ Արարատի Մուսան Ֆրանսերէն Կ'արտայայտուի», *Յառաջ*, 1950, Դեկտեմբեր 21 (թարգմանում Բրիտի Մարկ Դր Ֆրանս պարբերականից), նաև՝ Յ. Զիրտեան, «Թրքաբարբառ Հայ Տաղասացներ», *Աստղաբերդ*, 1952, էջ 194-195, նաև՝ Nona Balakian, *New Touches in American Prose. American Armenian Writers*, New York, 1958, նաև՝ Հ. Սանթրոնեան, «Թրքագիր Հայ Բանաստեղծներ», *Նոր Մարմարա*, 1961, Փետրուար 3, նաև՝ Մկրտիչ Պարսամեան, «Հայ Երիտասարդներ Ֆրանսական Գրականութեան Մէջ», *Նոր Մարմարա*, 1961, Յուլիս 28, նաև՝ «Հայագի Դէմքեր Արարական Գրականութեան Մէջ», *Յառաջ Գրական*, 1962, թ. 61, 63, նաև՝ Սերովբէ Մխիթարեան, *Ֆրանսերէնով Արտայայտուող Հայ Արտեստագէտներ*, Փարիզ, 1969, նաև՝ Ուիլիլմ Նուպար Դանիէլ Դազարեան, «Հայեր Արարական Գրականութեան Պատմութեան Մէջ (1800-1900 թթ.)», *Արեւ*, 1978, Յունիս 4-7, նաև՝ Վահէ Օշական, «Անգլիագիր Ամերիկահայ Գրականութեան Հարցեր», *Ասպարէզ*, 1988, Փետրուար 13, 20, Ապրիլ 2, եւն.:

³ Տե՛ս՝ Ալեքսանդր Թովչեանի կազմած *Օտարալեզու Հայ Գրողներ* ժողովածուն (Երեւան, 1989), նաև՝ նրա «Օտարալեզու, Բայց Ոչ Օտարամիտ» յօդուածը (*Գեղարուեստ*, 1991, թ. 18-22, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 12-13): Երեւանում 1993ին լոյս է տեսել *Սփիւռքահայ Գրականութեան Ընտրանի: Օտարալեզու Հայ Հեղինակներ (Ձեռնարկ Ուսանողների Համար)* ժողովածուն՝ արդէն տարբեր ժողովածուներում հրատարակուած նիւթերի ընդգրկումով: Թեման հայաստանեան մամուլում յատկապէս արծարծուեց 2005ի Հոկտեմբերին, երբ Հայաստանի Գրողների Միութեան նախագահութեամբ Երեւանում կայացաւ օտարալեզու հայ գրողների առաջին համաժողովը: Այդ առթիւ Միութեան նախագահ Լեւոն Ամանեանը, ամփոփելով համաժողովի աշխատանքները, իրաւամբ նշել է. «Այս համաժողովով մենք մի կարեւոր խնդիր ենք լուծում՝ ճանաչել միմեանց, գնահատել միմեանց եւ ստեղծել պայմաններ, որպէսզի օտարագիր Հայ գրողն իրեն զգայ նոյնքան մեր երկրի, մեր մշակոյթի տէրը, ինչքան էլ որ ճակատագրի բերումով օտարուել է, որքան մենք: Ես կ'արծում եմ, որ շատ կ'արեւոր է մեր յաջորդ քայլը՝ Թարգմանարար ներկայացնել բոլոր այն գրքերը, որոնք այսօր ստեղծուած են արտերկրում: ...Վստահ եմ, որ այս համաժողովները պիտի դառնան աւանդական ու յաջորդին մասնակցեն օտարագիր երիտասարդ գրողները, եւ պիտի ամէն ինչ անենք նրանց չկորցնելու համար, որոնք արտերկրում մեր Հայ դասի ու պահանջատիրութեան քարոզիչները պիտի լինեն: Իսկ որ կ'արեւորն է՝ արդէն արուած է Սփիւռքի օտարագիր գրողների գրական գոյքագրումը, եւ պիտի կարողանանք հնարաւորինս ներկայացնել նրանց ստեղծագործութիւնները մեր ընթերցողին» (Մարիետա Մակարեան, «Օտարագիր Հայ Գրողների Առաջին Համաժողովը Խիստ Օգտակար Էր», *Ազգ*, 2005, Հոկտեմբեր 14):

- ⁴ Տե՛ս նրա յօդուածները՝ «Հայ Բանաստեղծութիւնը Սփիւռքի Օտարագիր Գրականութեան Անձ», *Զննարկատական Տարեգիրք*, Երեւան, 1987, էջ 180-197, նաեւ՝ «Սփիւռքի Օտարագիր Գրականութեան Ազգային Բնոյթը», *Գրական Թերթ*, 1991, Նոյեմբեր 22:
- ⁵ Տե՛ս՝ Լեւոն Խաչիկեանի «Օտարալեզու Հայ Գրականութիւնը 4-րդ Դարում» յօդուածը, *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1973, ք. 3, էջ 27-51:
- ⁶ Հարկ է նախաւորապէս ընդունել, որ ամէն ազգային գրականութիւն կարող է ունենալ իր այլալեզու ճիւղատրոմները: Սակայն անհրաժեշտ է հաշուի առնել իւրաքանչիւր պարագայի առանձնայատկութիւնները: Շուէդիային հարեւան Ֆինլանդիայում ստեղծուած եւ ստեղծող շուէդալեզու գրականութիւնը միշտ էլ համարուել է ֆիննական գրականութիւն, քանի որ այն ծնունդ առնում է ֆինլանդական հողի վրայ եւ միջավայրում. ըստ այդմ էլ ազգութեամբ շուէդուհի եւ շուէդերէն ստեղծագործած Էդիթ Սեօքերգրանը ֆիննական բանաստեղծութեան ականատեսներ կայացուցիչ է: Մինչդեռ հարց է, որ Հայաստանին հարեւան Վրաստանում, Իրանում եւ Թուրքիայում ստեղծուած եւ տակաւին ստեղծող հայ գրականութիւնը որքանով կարող է մաս կազմել վրացական, իրանական կամ թուրքական գրականութեան:
- ⁷ Անշուշտ, մինչեւ այս ժամանակաշրջանը տարբեր գաղափարներում եղել են հատուկեմտ օտարալեզու հայ ստեղծագործողներ: 1912ին Նիւ Եորքի *Կոչմակ* շաբաթահանդէսում մի յօդուածագիր նշել է, որ «Շատ սակաւաթիւ են Հայ գրողներու Անգլիերէն բանաստեղծութեանց երկերը» (էջ 559): Նա ներկայացրել է Ա. Վ. Պետիկեանի *Կարմիր Սուրբանի Մենախօսութիւնը* 127 էջանոց անգլերէն վիպերգը (իրատարակուած 1912ին, Բոսթոնում), որտեղ Արդուլ Համիդը զբաղուած է ինքնագովութեամբ: Հեղինակը եզրայանգում է, որ «Արեւմտեան միտքը պիտի չկրնար թափանցել արեւելեցի Մահմետական հոգեբանութեան, մինչ Հայ հեղինակը՝ ինքն ալ արեւելեցի մը՝ կատարելապէս պարզած է Կարմիր Սուրբանի հաւանական տեսակէտը» (նոյն տեղում):
- ⁸ «Ամէնէն ցաւալին այն է, որ մեծ ձիրքի եւ մինչեւ անգամ Հանճարի տէր Հայեր, փոխանակ իրենց Հայրենակիցներուն մէջ ապրելու, գործելու եւ իրենց երկրին զարգն ըլլալու՝ օտար երկիրներու մէջ կը զարգացնեն իրենց տաղանդները: Ու այսպէս օտարներու պարծանք եւ զարդ կը դառնայ այն Հանճարը, որ Հայկական է, եւ Հայոց կը վերաբերի: Երբ խնդիրը գրականութեան մասին է՝ կորուստն աւելի զգալի է, որովհետեւ լեզուի տարբերութիւնը աւելի շատ կը հեռացնէ արուեստագէտը իր հարազատ Հայրենակիցներէն», - գրել է անգլիաբնակ գրող-թարգմանչուհի Զապէլ Պոյաճեանը՝ ինքը եւս օտարալեզու հայ հեղինակ (տե՛ս՝ Զապէլ Կ. Պոյաճեան, «Միքայէլ Արլէն՝ Հայ Վիպասանը», *Հայաստանի Կոչմակ*, 1925, Փետրուար 14, էջ 210): Լեզուի հարցին հանգամանօրէն անդրադարձել է գրականագէտ Աշոտ Օհանեանը, գտնելով, որ ճիշտ չէ գեղարուեստական գրականութեան ազգային դէմքը որոշելիս բացարձակացնել լեզուի դերը եւ պետք է հաշուի նստել արտակարգ հանգամանքների հետ: «Մեր մասնագէտ գրականագէտների պարտքն է, - գրում է նա, - աշխարհասփիւռ Հայոց գրականութեան քարտէզի վրայ նմանատիպ փաստերի բախուելիս՝ վկայակոչել լեզուից աւելի զօրաւոր դիմորոշ գործօններ, որպէսզի անխուսափելի չդառնան պարագոքներն ու կորուստները» (Աշոտ Օհանեան, «Կարօտի եւ Հաւատի Երգեր», *Գարուն*, 1979, ք. 12, էջ 52):
- ⁹ Սոյն նկատառումից ելնելով էլ մենք այս բնմային նուիրում մեր գրութիւններում օգտագործում ենք «այլալեզու» եզրը (տե՛ս՝ օրինակ, «Ազգային Ինքնութեան Դրսե-

տրումն Այլալեզու Հայագի Գրողների Երկերում», *Ինքնություն*, Հումանիտար Հետազոտությունների Հայկական Կենտրոնի հրատարակություն, Երևան, 1995, էջ 173-179):

¹⁰ Ըստ այդմ, հարցն ունի երկու երեսակ՝ զգացական եւ գիտական-մեթոդաբանական: Վրէժ Իսրայելեան՝ Մայքըլ Ադլեն-կրտսերի հետ վարած հարցազրոյցում հարցրել է. «...մի առիթով Վիլյամ Մարոյեանն ասել է, որ ինքը ամերիկացի լինելով եւ անգլերէն գրելով հանդերձ, պատկանում է հայ գրողների ընտանիքին: Նոյնը կարելի՞ է ասել Ջերմասին», որին ի պատասխան գրողն ասել է. «Անշուշտ: Աշխարհի ցանկացած հայ, որ գրում է, գրում է որպէս հայ, ինչ լեզուով էլ որ նա արտայայտուի՝ անգլերէն, ֆրանսերէն, իսպաներէն... Ասում ենք՝ հայ գրողների ընտանիք եւ ոչ՝ հայերէն գրողների ընտանիք: Լեզուական արգելքները մեզ ճակատագիրն է տուել, իսկ ընտանիքի պատկանելութիւնը արեան պատկանելութիւն է» (Վերածնունդ Հայաստան, 1989, էջ 12): Սա հարցի զգացական կողմն է, իրականում Մայքըլ Ադլեն-կրտսերի ստեղծագործութիւնը կարող է լինել (եւ է) հայ ոգու արտայայտութիւն, սակայն հարց է եթէ կարող ենք նրան դիտարկել հայ գրականութեան պատմութեան սահմանների մէջ:

¹¹ Հարկ է նշել, որ Կոստան Չարեանն իտալերէնով գրել է միայն մամուլի համար թղթակցութիւններ, իսկ «Երեք Երգ» վիպերգը, որն առաջին անգամ տպագրուել է իտալերէն եւ երկար ժամանակ համարուել է այդ լեզուով իսկ գրուած, իրականում թարգմանուած է եղել հայերէն բնագրից: Չարեանն իտալերէնով գեղարուեստական երկեր չի հեղինակել:

¹² «Ախթամար»ի աւանդազրոյցը մինչեւ անգամ օգտագործել է ամերիկացի բանաստեղծուհի Չուդիթ Հալորանն իր «Թիւր Պատկերացում» բանաստեղծութեան մէջ (տե՛ս՝ մեր կողմից կատարուած հայերէն թարգմանութիւնը, *Հայրենիքի Չայն*, 1995, թիւ 6):

¹³ Առաջին հերթին նկատի ունենք բանաստեղծուհի, նախկին երեսանցի Եւա Ադալեանին, որը 2003ին հրատարակել է իր առաջին անգլերէն ժողովածուն (Yeva Adalyan, *Honey A La Carte* (Լոս Անջելէս, 2003): Այս ժողովածուից նմուշներ հայերէն թարգմանութեամբ տե՛ս՝ *Արտասահմանեան Գրականութիւն*, ք. 1 (5), 2005, էջ 166-175:

¹⁴ Նկատի ունենք Անահիտ Արամունի Քեշիշեանի խմբագրութեամբ Լոս Անջելէսում հրատարակուած *Մուտք* հայերէն-անգլերէն եւ *Random Agenda* անգլերէն հանդէսները:

¹⁵ Գեորգ Էմին, *Գիրք Թարգմանութեանց*, Երևան, 1984, էջ 518:

¹⁶ Իրականում այն, ինչ յետագայում տեղի ունեցաւ միւս գաղթավայրերում, մինչ Եղեռնը արդէն կատարուել էր Ռուսաստանում: Ռուս խորհրդային արձակի ապագայ ականաւոր գրող Մարիէտա Շահինեանը իր առաջին իսկ ռուսերէն բանաստեղծութիւնների ժողովածուով երգեց երբեք չտեսած հեռաւոր Հայաստան հայրենիքը, Մոսկուայի *Արմեանսկի Վեստնիկ* (Հայկական Լրատու) ամսագրի շուրջ համախմբուեցին ռուսալեզու հայ գրողներ (եւ առաջին հերթին՝ բանաստեղծներ), այնտեղ իր առաջին քայլերը կատարեց ռուսական արձակի ապագայ նշանաւոր դէմք հայագի Նինա Բերբերովան (ինչպէս նոյն ժամանակ Լոնդոնի հայութեան անգլիալեզու մամուլում իր առաջին գործերը տպագրեց Մայքըլ Ադլեն-Տիգրան Գոյումեանը, իսկ մէկ տասնամեակ անց ամերիկահայ *Հայրենիք* պարբերականում իր առաջին պատմութեամբը տպագրեց Սիրաբ Գորեան-Ուիլիըմ Սարոյեանը): Փարթամեանի նշած օտարագիր հայ գրողի սեւեռումը դարձած անցեալի ու հայոց պատմութեան արժարժումները, ազգային ինքնութեան բացայայտումը առկա են նաեւ ռուսալեզու

հայ բանաստեղծներից շատերի գործերում (Նինա Գաբրիելյան, Օլեգ Շեստինսկի, Եուրի Ռազումովսկի, Պիոտր Վեզին, Նիկոլայ Տարասով): Ինչպես անգլիալեզու հայազգի շատ բանաստեղծների գործերում հանդիպում ենք լատինատառ գրած հայերեն բառեր, նույնը տեսնում ենք նաև ռուսալեզու բանաստեղծների գործերում (օրինակ, Նիկոլայ Եզորովի, որի *Հայրենի Հողի Օրհնանքը* ժողովածուի քերթումները լի են հայերեն բառերով և արտայայտություններով):

¹⁷ Տե՛ս՝ քիւ 2 ծանոթագրութեան յղումները: